

УДК 903.5(477.74-21=411.16)(045)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2022.33.270456>

Ольга Чінена

ORCID: 0000-0001-5306-0814

аспірантка І року навчання

кафедри археології, етнології та всесвітньої історії

факультет історії та філософії

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова, Україна

olga.erehenko@ukr.net

РОЛЬ ТАФАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ У ФОРМУВАННІ ІДЕНТИЧНОСТІ ЄВРЕЇВ м. БАЛТИ

Анотація

Стаття присвячена дослідженню єврейських цвинтарів міста Балти Подільського району Одеської області. Типологізації надгробків за формою, типами декорування та епітафіями. Також у дослідженні була зроблена спроба визначити роль тафального ландшафту у формуванні ідентичності єврейської спільноти міста.

Ключові слова: Євреї, тафальний ландшафт, м. Балта, ідентичність євреїв, мацеви, епітафії, штетл, іврит.

Olha Chinena

ORCID: 0000-0001-5306-0814

PhD student

Department of archeology, ethnology and words history

E-mail: olga.erehenko@ukr.net

Faculty of history and philosophy

Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

olga.erehenko@ukr.net

ROLE OF TAFAL LANDSCAPE IN FORMING THE IDENTITY OF JEWS IN BALTA

Summary

The article is devoted to the study of Jewish cemeteries in the city of Balta, Podilsky district, Odesa region. Typologies of gravestones by shape, types of dec-

oration and epitaphs. The study also attempted to determine the role of the landscape in shaping the identity of the city's Jewish community.

The formation of Jewish identity and its maintenance in a multicultural environment is a rather complex systemic process. It also needs detailed study as an important component of self-identification. In historiography, the topic, especially at the regional and even more so at the local level, is understudied, despite the presence of various sources. Thanks to its location directly on the trade route in the border zone of the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, the city has formed a multicultural population. According to the 1897 census, Jews were the largest national minority, with their own culture, which is also reflected in the Tafal landscape. As a complex of funeral rites, it reflected the ethnic consciousness of the Jews through funeral rites, the content and style of epitaphs, and the decoration of grave monuments.

Unfortunately, in the scientific literature, the study of Jewish cemeteries, especially in the city of Balta, and their role as an ethno-identifying marker of the Jewish community, is at an initial stage. Therefore, the specified topic is relevant today and requires the participation of ethnologists, cultural experts, and religious scholars.

The purpose of the study is to determine the role of the tafal landscape of the city of Balta as a factor in the formation of the identity of the local Jewish community.

Key words: *Jews, Tafal landscape, the city of Balta, Jewish identity, matseva, epitaphs, shtetl, Hebrew.*

Актуальність

Формування єврейської ідентичності та її підтримка у полікультурному середовищі достатньо складний системний процес. Він потребує детального вивчення ще і як важливий компонент самоідентифікації. В історіографії тема, особливо на регіональному і тим більш на локальному рівні, малодосліджена, незважаючи на наявність різних за характером джерел. Одним з таких є тафальний ландшафт міста Балта, відомого своєю єврейською спільнотою.

Завдяки своєму розташуванню безпосередньо на торгівельному шляху у прикордонній зоні Османської імперії і Речі Посполитої, у місті сформувався полікультурний склад населення. За переписом 1897 року євреї були найбільшою національною меншиною, зі своєю культурою, яка відображена у тому числі і в тафальному ландшафті. Як комплекс поховальної обрядовості, він відображав етнічну свідомість євреїв через поховальні обрядодії, зміст і стиль

епітафій, декорування намогильних пам'ятників. На жаль, у науковій літературі дослідження єврейський цвинтарів, особливо міста Балти, та їх роль як етноідентифікуючого маркера єврейської спільноти, знаходиться на початковому етапі. Тому зазначена тема на сьогодні є актуальною і потребує участі етнологів, культурологів, релігієзнавців.

Метою дослідження є визначення ролі тафального ландшафту міста Балта як чинника формування ідентичності місцевої єврейської громади.

Виклад основного матеріалу. Місто Балта внаслідок історичних процесів ділилось на дві частини по річці Кодима – «турецьку» та «польську». Так звана «турецька» частина, що на правому березі річки Кодима, мала до російсько-турецької війни назву Балта і за умовами Ясського мирного договору 1791 року, перейшла до володінь Російської імперії в підпорядкування Катеринославського намісництва. «Польська» частина – Юзефград, що на лівому березі Кодими, у 1795 році, після третього поділу Польщі, підпорядковувалась Вознесенському намісництву. Згодом, у 1797 році, Балта приєднана до Юзефграду і було створено повітове місто Балта (Страпкін, 1968).

Населення двох бувших форпостів Османської імперії та Речі Посполитої за переписом населення 1897 року складалось з 23765 тис. осіб, з яких євреїв – 13164 тис., українців – 4724 тис., росіян – 5385 тис., поляків 305 осіб, інших – 187 осіб (Тройницький, 1889–1905). За рахунок такої кількості етнічних груп у Балті створилось не тільки полікультурне, а й поліконфесійне середовище. Із зазначеної статистики євреї були найчисельнішою національною меншиною. Як і будь-яка етнічна спільнота, євреї консолідувались та створювали компактну територію проживання у межах міста, яка носила назву штетел або містечко. Як відомо, до структури містечка входили: синагоги, школи, житлові споруди, ринкова площа, скотобійні та цвинтарі (Лукин, Хаймович, 1997). Щодо останніх, то на території Балти існує два єврейські кладовища – на «польській» та «турецькій» частинах міста. Існування цих двох некрополів говорить про проживання єврейської спільноти у обох містах до об'єднання у одне поселення.

У єврейському середовищі кладовище носить декілька назв : בֵּית הַחַיִּים , бет-‘олам, що перекладається як «дім вічності», також є назви і арамейською בֵּית מְלָאִים , бет-‘алма, або בֵּית הַקְּוָרִים бет-кварот (буквально: `дім [місце] могил`), (Електронна єврейська енциклопедія).

Зазвичай, єврейські кладовища мали чіткі межі, іноді відгороджені відділення від поселень, що їх оточували. В юдаїзмі таке відмежування пояснюється ритуальною «нечистотою» всього, що пов’язано зі смертю. Огорожі кладовища також могли відігравати важливу роль у місцевих ритуалах. Наприклад, щоб уникнути загрози смертельної небезпеки (хвороба, прокляття) громаді чи окремій сім’ї, дотримувались такого звичаю. Вимірювали периметр кладовища і жертвували синагозі пропорційну кількість грошей або свічок (Зискіна, Фішель, 2020:25). У Балті кладовища також відмежовані від житлових будинків огорожею, що свідчить про збереження одного з компонентів поховальної обрядовості як частини традиційної культури і вписується в парадигму, що етнічна ідентичність формується на основі мови, вірувань, матеріальної та нематеріальної культури, культурного середовища, в якому знаходиться індивід.

У ході дослідження автором обох кладовищ виявлено два види нагробків – мацеви та огелі. Мацеви (з івриту – «надгробний камінь») – це надгробки різної форми, переважно вертикальні (фото 1). Огелі (в перекладі з івриту – «шатро») – конструкції з чотирьох стін та даху, за розмірами більші за мацеви (фото 2) Побудова огелів зумовлена традицією паломництва на могили рабинів, хасидських лідерів та видатних членів єврейських громад, оскільки дах виконує також функцію захисту від вітру, дощу та снігу (Зискіна, Фішель, 2020:28). Нагробки орієнтовані виключно у напрямку Єрусалиму, що є також традицією у єврейських діаспорах. Візуально така орієнтація відрізняється від християнських поховальних канонів, і це впливає на підсвідомість представника єврейської громади та підтримує самоідентифікацію.

Виявлено декілька типів мацев. Перший у вигляді стовбура з граніту з обрубленим гіллям (фото 3). Таке оформлення могили достатньо розповсюджене серед представників інших конфесій, але

найчастіше зустрічається на єврейських цвинтарях. Як правило, такі мацеви ставили тим, хто помер у ранньому віці і не залишив після себе дітей. Другий тип – у вигляді чобота. Така конструкція складається з надмогильної вертикальної і горизонтальної плит, що поєднані між собою конструкцією з тильної сторони у вигляді хвилеподібного виступу, що нагадує чобіт (фото 4). Третій – у вигляді саркофагу у поєднанні з вертикальною плитою (фото 5). Останні два типи мацев виготовлялись з вапняку та білились вапном чи білою глиною.

Практично всі мацеви декоративно оздоблені, з епітафіями. Вони також піддаються класифікації: за типом декору та видами епітафій. На обох кладовищах декорування намогильних пам'ятників ділиться на зооморфне, орнітологічне, антропоморфне, рослинне та з зображенням релігійної атрибутики (менора та зірка Давида). Наявність такого розмаїття декорування пов'язане, перш за все, з традицією деталізації інформації про небіжчика, насамперед, про діяльність людини, її походження та гендерну приналежність. Всі декоративні орнаменти знаходяться у верхній частині надгробку, обрамлюючи таким чином епітафію та виконання у різних техніках.

Зооморфні зображення представлені у вигляді двох левів, які тримають медальйон зі стандартним написом «אבא», що перекладається з івриту, як «тут похований (а)». Нижня частина зображення обрамлена рослинним орнаментом (фото 6). Розшифрувати епітафію та визначити, кому належала могила, не є можливим із-за пошкодження намогильного пам'ятника. Звертаючись до доробку інших дослідників, можна припустити, що це поховання чоловіка з ім'ям Лейб (Лев). Адже оздоблення могильної плити носило як сакральний, так і метаморфічний характер, що дублював епітафію. Такий підхід єврейського суспільства до поховальної культури міг бути зумовлений бажанням зберегти відомості про померлого не тільки в епітафії, а і в системі символів, що на верхній частині плити, яка в більшості випадків залишається неушкодженою.

Ще одним типом декору є орнітологічне зображення у вигляді двоголових орлів, яких на цвинтарі було нараховано три, та один пам'ятник з двома птахами, ідентифікувати вид яких не є мож-

ливим через погану збереженість. (фото 7, 8, 9). Декор у вигляді двоголавих орлів розміщували в основному на надгробках чоловіків. Так, одна з епітафій свідчить про смерть парубка на ім'я Ішай (Шай) Назарев, що помер 9 числа місяця тевет (грудень-січень) 1768 року. Завершає епітафію традиційна аббревіатура לנצח («тегі нафшо / нафша црура бі-црор га-хаім») – «Нехай його / її душа буде зав'язана у вузол життя» (фото 7). Інші види птахів зображувались на мацевах жінок, що підтверджує епітафія на могилі з пташкою. Напис обрамлений у верхній частині пташкою з розправленими крилами, а з боків – рослинним декором. Перше слово після аббревіатури «נפ» – נשח (дружина, жінка) виокремлено та розташовано по центру. Коротка характеристика небіжчиці: «скромність її риза...» нижче вказано ім'я (Гіта ל'ט), а прикінцевий напис вказує на дату смерті: 17 дня місяця кіслев (листопад-грудень) 1867 р.

Наступною групою у класифікації є надгробки із зображеннями релігійних атрибутів: менора або шабатні свічки та зірка Давида.

Менора є одним з найдавніших символів в юдаїзмі, символізує, як відомо, створення світу за 7 днів. Могила з цим декоруванням належить жінці, про що свідчить перше слово נשח (жінка) та датується 1882 роком. Відомості про померлого записані на івриті, що свідчить про збереження мовної традиції (фото 10). Таким чином, релігійна символіка та епітафії на мацевах відображають єврейську ідентичність.

Не менш розповсюдженим видом декорування є рослинний орнамент, представлений у вигляді гілок дерев та різних квітів. Він існує як окремо, так і в поєднанні з вищезазначеними видами декору. На обох кладовищах зустрічаються дві техніки виконання: барельєф та контррельєф. Як домінуючий елемент оздоблення, такий орнамент зустрічається на жіночих намогильних плитах. Наприклад, на мацевах можна побачити барельєф у вигляді симетрично розташованих у верхній частині плити композицій з двох троянд та листя. Під барельєфом візуально виокремлене слово הבושה, що перекладається як важлива, значуща (фото 11). Такий акцент можна трактувати як маркер соціального статусу жінки, так і відношення до неї її родини, що опосередковано вказує на гендерні відносини у єврейському суспільстві та важливу роль жінок у соціумі. З боків

від статусу зазначено стать та ім'я, що утворюють одне речення—
אשר הברושפ הירון – жінка важлива на ім'я Нуріт.

Технікою контррельєфу створено простий орнамент у вигляді гілок, на кінцях яких вирізьблені листя, що обрамляють початок напису. Ідентифікувати поховання не є можливим із-за часткової руйнації плити (фото 12).

До антропоморфних зображень відносяться долоні «благословення Коенів», з розведеними попарно пальцями, що застигли в момент благословіння – цей знак у євреїв свідчить, що померлий належить до роду коенів (духовний іудейський сан), які служили у храмі Єрусалима. На цвинтарі у «турецькій частині» зберіглась одна мацева з таким знаком. Долоні на ній зображені різьбленням у верхній частині з деталізацією фаланг пальців та комірців (фото 13).

Ще одним важливим для єврейської культури є рід левітів, що омивають руки коенів під час ритуальних дій. Зазвичай надгробки представників цього роду прикрашають глечиками. Так, на «польській» частині було зафіксовано одну мацеву з таким декором. У верхній частині з лівої та правої сторони знаходиться об'ємне зображення двох глечиків з вирізаними на стінках літерами, що складають початкову абрєвіатуру епітафії. Нижче у вигляді абстрактного орнаменту, що складається у півколо, виокремлене слово –הקר, яке означає дорогий, коштовний, милий. Акцентування на соціальний статус померлого не було поширеним елементом у структурі намогильних написів. Поховання належить чоловікові на ім'я Дов (דב), 1898 йикя йинавохоп р. (фото 14).

В ході дослідження епітафій мацев та огелів чітко простежується структура, яка складається з початкової абрєвіатури, зазначення статі, ім'я, соціального статусу або короткої характеристики, дати смерті небіжчика та кінцевої абрєвіатури. Також важливо зазначити, що мова написання тексту винятково іврит, але вже на початку ХХ століття спостерігається дублювання епітафій російською мовою та зменшення декоративних елементів (фото 15, 16, 17, 17а). Також стає більш розповсюдженим використання мацев з граніту (замість вапняку). Змінюються і традиційні форми надгробків.

Таким чином, вивчаючи надгробки обох цвинтарів, можна відмітити, що вони є ілюстрацією яскраво вираженої ідентичності, що простежується через низку маркерів, а саме: форму мацев та огелів, мову епітафій (іврит), декорування, що використовували як певне кодування інформації, так і для художнього оздоблення, юдейське літочислення та календар. Ці маркери несли подвійну функцію, з одного боку вони засвідчують високий рівень національної свідомості, а з іншого, впливали на формування ідентичності шляхом передачі традицій поховальної обрядовості від старшого до молодшого покоління. Ситуація змінюється на початку ХХ ст., що відображається у зміні форми мацев, відсутності декорування у вигляді різьблення, але зберігається традиційне літочислення, календар, мова та релігійна атрибутика у вигляді зірки Давида. Такі зміни можуть відображати також процес інтеграції єврейської спільноти у соціально-політичний простір міста, уникнення антисемітських настроїв.

Список використаних джерел і літератури

Електронна єврейська енциклопедія URL: <https://eleven.co.il/judaism/family-life-cycle/12113/> (дата звернення 10.12.2022)

Зискіна, Фішель – Зискіна Е, Фішель О. Досліджуємо єврейське кладовище Посібник ESJF. Франкфурт, 2020. 84 с.

Лукин, Соколова, Хаймович – Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель Вып. 2 : Подолия : СПб : Издатель А. Гершт, 2000. 704 с.

Стряпкін, 1968 – Стряпкін В. Балта: нарис. Одеса, 1968. 110 с.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905.: Подольская губерния: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. [4], XII, 285 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008829> (дата звернення 26.04.2021)

References

Electronically yevreskaya encyclopedia [Jewish electronic encyclopedia] URL: <https://eleven.co.il/judaism/family-life-cycle/12113/> (10.12.2022)

Zyskina, Fishel, 2020 – Zyskina E, Fishel O. Doslidzhuemo yevreiske kladovyshche Posibnyk ESJF.[We explore the Jewish cemetery] Frankfurt,2020. 84s.[in Germany]

Lukyn, Sokolova, Khaimovych, 2000 – Lukyn V., Sokolova A., Khaimovych B. 100 evreiskykh mestechek Ukrainy: ystorycheskyi putevodytel Vup. 2 : Podolyia [100 jewish pleas in Ukraine. Vol. 2 Podolyia] SPb : Yzdatel A. Hersht, 2000. 704 c.

Striapkin,1968 – Striapkin V. Balta: narys.[Balta:essay]Odesa, 1968. 110 s. [in Ukraine]

Pervaia Vseobshchaia perepys naselenyia Rossyiskoi ymperyy 1897 h./ pod red. [y s predysl.] N. A. Troinytskoho :yzdanye Tsentralnoho statystycheskoho komyteta Mynysterstva vnutrennykh del, 1899–1905.: Podolskaia hubernyia: yzdanye Tsentralnoho statystycheskoho komyteta Mynysterstva vnutrennykh del,[First General Census of the Russian Empire in 1897 / ed. [and with preposition] N.A. Troinytskyi: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 1899 1905.: Podolskaya Gubernia: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs] 1904. [4], XII, 285 s URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008829> [in Ukraine]

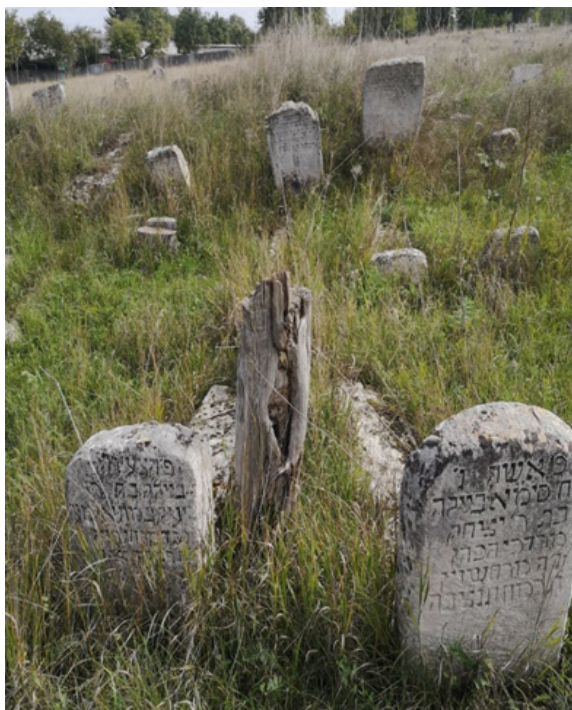

Фото 1. Мацеві м. Балта

Фото 2. Огелі м. Балта

Фото 3. Мацева м. Балта

Фото 4. Мацева м. Балта

Фото 5. Мацева м. Балта

Фото 6. Мацева м. Балта

Фото 7. Мацева м. Балта

**Фото 8. Фрагмент мацеви
м. Балта**

Фото 9. Мацева м. Балта

Фото 10. Мацева м. Балта

Фото 11. Мацева м. Балта

Фото 12. Мацева м. Балта

Фото 13. Мацева м. Балта

Фото 14. Мацева м. Балта

Фото 15. Мацева м. Балта

Фото 16. Мацева м. Балта

Фото 17. Мацева у вигляді стели м. Балта

Фото 17а. Мацева у вигляді стели м. Балта